

**КЪМ ВЪПРОСА ЗА КОЛЕБАНИЯТА
ПРИ КОНЦЕПТУАЛИЗАЦИЯТА
НА НЯКОИ ЛОКАЛНИ ОБЕКТИ
В РУСКОЕЗИЧНИЯ АРЕАЛ
И ОТРАЖЕНИЕТО ИМ
В ПИСМЕНИТЕ ПАМЕТНИЦИ
(Върху материал от XIII–XV в.)**

Алла Пеетерс-Подгаевская (Амстердамски университет)

В данной статье рассматривается смешанное употребление в древнерусских памятниках предлогов В и НА при локальных объектах, выступающих в функции ориентира или локализатора. Объяснение этому явлению видится в большей свободе варьирования определенных доминантных когнитивных признаков при концептуализации некоторых фрагментов пространства в древнерусской пространственной системе по сравнению с современной.

This paper focuses on an explanation of the usage variations of the spatial prepositions v ('in') and na ('on') with various locations (landmarks) in Old Russian texts. It will argue that these variations have to do with the difference in the spatial conceptual system in Old Russian and the modern standard language which has undergone different stages of its flexibility: from switching in profiling of some facets of it to the strict differentiation between enclosures and surfaces.

УВОД

Проблемът за употребата на предлозите В и НА при конкретни физически локални обекти, изпълняващи ролята на ориентир и локализатор, в древните писмени паметници заслужава детайлно изследване, тъй като картината тук ни се струва сложна и често противоречива. В представената статия ще се ограничим върху изследването на някои оригинални произведения, създадени на територията на Новгород и Псков¹ в края на XIII–XV в.

От една страна, употребата на предлозите В и НА в източниците по нищо не се отличава от съвременните контексти:

¹ За основа на анализа послужиха: Новгородският Първи летопис в стария и новия му

(1) ... и посла вѣстѣники к Ровголодоу в Полтескъ... (ПВЛ, 10)

(2) ... и с малою дружиною излъзоста на брегъ... [НПЛ (мл.), 107]

От друга страна, в паметниците се среща и обратна в сравнение със съвременната норма употреба на дадените предлози при названията на някои физически локални обекти:

(3) А на Арславли добръ здоровъ н с григоремь... (Н. гр. 69, 416), където употребата на предлога НА противоречи на съвременния узус, тъй като градовете (и техните названия) днес се съчетават изключително с предлога В.

Освен това в много паметници се отбелязва смесена употреба на В и НА в едни и същи или подобни контексти и дори в рамките на едно изречение:

(4) И поиде въ борзѣхъ на Тържкъ, и приде на върбницю в Тържкъ, и ради быша людѣе вси. [НПЛ (ст.), 68]

(5) Тогда же поиде князь на Низъ [...] а князь Александръ выгна сына своего изъ Плескова и посла в Низъ ... [НПЛ (мл.), 309]

Така в примери (4) и (5) глаголите за движение се съчетават с едни и същи физически локални обекти [*Торжок, Низ (Ростово-Суздальский край)*], като задават ситуацията на насочено движение, но в първия случай е използван предлогът НА, а във втория – В.

Именно случаите на обратна и смесена употреба на предлозите В и НА² привлякоха вниманието ни, тъй като съвременната езикова норма изключва подобна вариативност. В руския език са се запазили не повече от десет думи, обозначаващи физически локални обекти, за които е характерна

извод (НПЛ (ст./мл.), Новгородският Втори летопис (НВЛ), Псковският Втори летопис (ПВЛ), грамотите на Великия Новгород и Псков (ГВНП, с посочване на номера), новите псковски грамоти от XIV–XV век (НПГ, с посочване на номера) и новгородските грамоти върху брезова кора (Н. гр., с посочване на номера). Подобен избор на източниците се обяснява с високата честотност и достатъчното разнообразие на употребата в тях на локални концепти. При цитирането се запазва шрифътът на източника.

² Щепомним, че предлогът В в пространственото си значение означава движение към вътрешността на нещо или местонахождение вътре в нещо и следователно се асоциира със затворено пространство вместилище. Предлогът НА означава движение към повърхността на нещо или местонахождение на повърхността на нещо и е свързан с идеята за открито, често неограничено пространство и повърхностен контакт. (По-подробно в *СРЯ XI–XVII* и у Павлова (1977: 169). По такъв начин може да се твърди, че предлозите В и НА са способни в най-общи линии да изразяват геометричната форма на физическия локален обект и в ситуация на локализация, и в ситуация на ориентация и движение по посока на дадения локален обект.

двойната употреба на В и НА: *кухня, огород, двор, земля, поле* и някои други³.

Веднага ще направим уговорката, че в сферата на анализа са включени само такива локални обекти, които представляват участъци от закрито/затворено и открито/природно или организирано/устроено от човека пространство. Ние ясно разграничаваме споменатите по-горе обекти от такива като *стол, стул, шкаф, стена* и т. н., които в особени ситуации могат да изпълняват ролята на ориентир или локализатор, но за които тази функция не е първична. От нашия анализ са изключени и онези случаи, в които предлогът НА се употребява за обозначаване на повърхностен контакт с един от елементите/стените/страните на локалния обект, а също така и онези, при които употребата на НА е свързана с обозначаването на насоченост на действието с враждебни намерения (Станишева 1966:103; Павлова 1977:166 и нататък)⁴.

При анализа на конкретните паметници ние намерихме десетки примери на смесена или обратна употреба на предлозите В и НА при названията на различни физически локални обекти, което ни позволява да говорим за неслучайния характер на подобно явление. Някои изследователи обръщат внимание на тази вариативност, като говорят за функционално смесване, за изразяване на аналогични локативно-обстоятелствени отношения или за конкуренция на предлозите (Станишева 1966: 238; Павлова 1977: 169; Болдирев 1982: 66).

На нас ни се струва, че подобна обратна или смесена употреба на предлозите В и НА е свързана по-скоро с особеностите на представите на носителя на езика за формата на физическите локални обекти, а не толкова със спецификата на функциониране на предлозите. При търсенето на задоволително обяснение на даденото явление може да помогне когнитивният метод на изследване, в който важна роля играят когнитивните представи на човека за някои фрагменти и обекти от действителността и начините за тяхната концептуализация, за една от проявите на която може да се смята езиковото изразяване на геометричната им конфигурация с помощта на различни предлози⁵. И ако в паметниците се използва различен предлог в сравнение със съвременната езикова норма или е възможна употребата на два-

³ Анализът на концептите с двойна концептуализация и на локалните концепти изключения, които по логиката на нещата би трябвало да принадлежат към един концептуален тип, но реално се отнасят към друг тип концептуализация, е разработен подробно в Пеетерс-Подгаевская (2003б: 296-299, 312-318). Разгърнатият анализ на концепта >КУХНЯ< е представен в Пеетерс-Подгаевская (2003а).

⁴ Сравнете например: ‘... слышалъ есмь, аже Ярославъ идеть на Новьгородь со всею силою своею...’ [НПЛ (ст.), 89], където *идеть на Новьгородъ* означава ‘идет войной на Новгород’.

та предлога, то това свидетелства за различно когнитивно осмисляне и концептуализация на физическия локален обект, а не за тъждество на функциите на два различни предлога.

В тази статия ще се постареем да отговорим на следните въпроси:

1) Кои локални концепти се оказват засегнати от явлението обратна и двойна концептуализация;

2) С какво е свързано явлението двойна или обратна концептуализация, намерило израз в паметниците, създадени на територията на Новгород и Псков.

1. СЪСТОЯНИЕ НА КОНЦЕПТУАЛНАТА ПРОСТРАНСТВЕНА СИСТЕМА В СЪВРЕМЕННИЯ РУСКИ КНИЖОВЕН ЕЗИК

За да разберем по-добре същността на проблема и своеобразието на предходните периоди, ще се спрем накратко върху съвременното състояние на пространствената концептуална система на руския език.

В съвременния руски език всички пространствени категории⁶ са разпределени в два концептуални типа в зависимост от това, с какво се асоциира конкретният физически локален обект. Ако той се вижда като своеобразно вместилище, то следователно се отнася към контейнерния тип. Ако се представя във вид на някакво потенциално открито пространство с акцент на повърхностния контакт, то подобен физически локален обект се отнася към повърхностния концептуален тип. Вътре в концептуалния тип наборът от категории и локални концепти⁷ се определя от това, кой когнитивен признак (или няколко признака) доминира.

1.1. КОНТЕЙНЕРЕН ТИП

При контейнерния тип могат да се разграничат няколко най-важни според нас салиентни признака: „затвореност/закритост“, „отчетливост и видимост на границите“, а също така „вертикалност“. „Затвореност/закритост“ в съчетание с „вертикалност“ са водещи когнитивни признаци в следните категории:

⇒ **ДОМ/ЗДАНИЕ КАТО ФУНКЦИОНАЛНА ПОСТРОЙКА**⁸ (*дом, изба, шалаш, сарай, баня, мастерская, кузница, овин, хлев, цветник, беседка, теплица* и др.);

⁵ По-подробно вж. по този въпрос: Джонсън 1987, Лейкъф 1987, Лангакер 1991, Линдшромберг 1998, Ънджерър, Шмид 1997.

⁶ Определението за *категория* вж. у Кубрякова, Демянков и др. (1996: 45–46).

⁷ Определението за *концепт* вж. у Кубрякова, Демянков и др. (1996: 90).

⁸ Под функционална постройка се разбира отделна постройка с малки размери, която се състои от едно или няколко помещения, предназначени изключително за стопански цели и битови нужди на човека.

⇒ ЧАСТИ НА ДОМА/ЗДАНИЕТО (*комната с различни модификации, като: гостиния, спалня, детска, кабинет, горница, светлица и др.; ванна, коридор, прихожая, холл, вестибюль, сени, кладовая и др.*);

⇒ ЗДАНИЯ УЧРЕЖДЕНИЯ (*театр, болница, магазин, ресторан, школа, университет, парикмахерска, тюрма и др.*);

⇒ (НЕЗНАЧИТЕЛЕН) УЧАСТЪК ОТ ПОВЪРХНОСТТА С ВЕРТИКАЛНИ ГРАНИЦИ (*парк, сад, сквер, палисадник, крепост, манастир, переулок и др.*).

Въпреки цялата тази разнородност на концептите в последната категория те се обединяват от представата за наличие на ограда, високи стени или вал, които ограждат достатъчно от цялото останало пространство ограничен участък от земната повърхност, често създаден от човека или организиран от него.

Когнитивният признак „отчетливост и видимост на границите“, където границите обозначават не просто пределите на локалния обект, а неговата „отделност“, качествено му своеобразие и специфика по отношение на всички останали локални обекти, граничещи с него, е водещ за такива категории като:

⇒ ГЕОГРАФСКО ПРОСТРАНСТВО С (ОТЧЕТЛИВИ) ТЕРИТОРИАЛНО-АДМИНИСТРАТИВНИ ГРАНИЦИ (*частъ свет, страна, област, край, город, район, квартал и др.*).

При това названията на съответните локални обекти по никакъв начин не влияят на концептуалните представи за самите обекти.

⇒ ОГРАНИЧЕН ОТ СУШАТА УЧАСТЪК ОТ ВОДНАТА ПОВЪРХНОСТ (*порт/гавань⁹, залив, пролив, бухта, лагуна, заводъ, устье*), където ограничеността винаги е непълна. Като правило локалният обект е ограничен поне от две страни.

Категорията ПРОСТРАНСТВО С (ОТЧЕТЛИВИ) ПРИРОДНО-ГЕОГРАФСКИ ГРАНИЦИ може да се раздели на две подкатегории в зависимост от наличието/отсъствието на признака „вертикалност“. В подкатегория 1 влизат такива концепти като >ЛЕС<, >РОЩА<, >ТАЙГА<, >ДЖУНГЛИ< и т. н., където наличието на висока растителност поддържа идеята за проекция нагоре, като по този начин профилира вертикалността. В подкатегория 2 са обединени >СТЕПЪ<, >ПУСТЪНЯ<, >ТУНДРА<, които се характеризират с хомогенност и отчетлива ограниченост от другите типове пространство при липсата на висока растителност.

По такъв начин идеята за закритост, затвореност на пространството се поддържа или от самата реална геометрична конфигурация на локалните обекти, или от стремежа вниманието да се фокусира върху границите, тъй като вътрешното пространство е качествено еднородно.

⁹ Порт представлява най-често естествен залив, преобразуван благодарение на човешката дейност. Това обяснява защо отнасяме дадения концепт към тази категория.

1.2. ПОВЪРХНОСТЕН ТИП

За първата значителна група от категории, включени в повърхностния тип концептуализация, са характерни такива признаци като „контакт с повърхността“, „липса на пълна ограниченост в пространството/известна откритост“ и „профилиране на вътрешната част на локалния обект“ (вместо „профилиране на границите“, каквото се наблюдава при контейнерния тип). Тук се отнасят следните пространствени категории:

⇒ **ИВИЦА ЗЕМЯ** (*путь* с различни модификации като: *тропа, шосе, автострада; берег, побережъе, пляж, набережная, пристань, проспект, бульвар, перрон* и др.).

Категорията **ОГРАНИЧЕН УЧАСТЪК ОТ ПОВЪРХНОСТТА С ВИДИМИ ХОРИЗОНТАЛНИ ГРАНИЦИ** обединява три подкатегории:

⇒ **ОГРАНИЧЕН УЧАСТЪК ОТ ПОВЪРХНОСТТА, ЗАОБИКОЛЕН ОТ ВОДА** [*континент/материк* (без конкретни реализации), *остров, полуостров*¹⁰, *коса* и др.];

⇒ **ОГРАНИЧЕН УЧАСТЪК ОТ ПОВЪРХНОСТТА, ОБУСЛОВЕН ОТ ЛАНДШАФТА** (*луг, поляна, равнина, пустърь* и др.);

⇒ **ОГРАНИЧЕН УЧАСТЪК ОТ ПОВЪРХНОСТТА, СЪЗДАДЕН ОТ ХОРАТА** (*пашня, бахча, пастбище, плантация, целина; площадь, рынок, ярмарка, стадион, арена, кладбище, паперть, терраса, сцена, стоянка, перекресток, площадка* и др.), където локалните концепти се съотнасят с менталните представи за достатъчно малки участъци от земната повърхност, създадени от хората и свързани с определен вид човешка дейност, при което вниманието е насочено не към границите на локалния обект, а към неговата вътрешна част, към това, което е разположено върху него и което представлява неговата същност и по този начин го откроява сред всички останали фрагменти на пространството.

В друга голяма група влизат категориите, обединени от един по-абстрактен признак в сравнение с изброените дотук – „хетерогенност“ на пространството, концентриране на разнородни части от пространството около някакъв ориентир. Репрезентацията на локалните концепти с идеята за хетерогенност е доста сложна и се състои от два водещи елемента: ориентир, какъвто може да бъде всеки локален обект, и обкръжаващо пространство повърхност, което включва в себе си дадения ориентир и се оказва водещо, когато става въпрос за концептуализацията на локалния обект като цяло. В тази група влизат категории като:

⇒ **ВОДНИ БАСЕЙНИ С ПРИЛЕЖАЩАТА ИМ ТЕРИТОРИЯ** (*река, море, озеро, канал, пруд, болото, водопад* и др.), където става въпрос не за

¹⁰ За спецификата на концепта >ПОЛУОСТРОВ КРЫМ< вж. Пестерс-Подгаевская (2003б: 319–320).

самия воден басейн, в който може да се потопи нещо, или за водната повърхност, на която може да се намира нещо, а за взаимодействието на водния участък с участъка от повърхността, който го заобикаля и съдържа. Например:

(6) Еще в прошлом году мы отправились на озеро целой гурьбой... (Чуковский)

⇒ КОМПЛЕКСНИ СЪОРЪЖЕНИЯ С ПРИЛЕЖАЩАТА ИМ ТЕРИТОРИЯ (*завод, фабрика, комбинат, киностудия, база, курорт, вокзал, станция, аэродром, мелница, пасака* и др.) с подкатегория ПОСТРОЙКА С УЧАСТЪК ОТ ЗЕМЯТА (*ферма, хутор, дача, вила*).

Дадените локални обекти се състоят минимум от два компонента: някаква постройка плюс заобикалящото я пространство, ограничена повърхност, върху която се намира дадената постройка. Тези два компонента съществуват не просто сами за себе си, но във взаимодействие, те не могат да се отделят един от друг, без при това да се разруши целостта на локалния обект и на менталната представа за него. Нали *завод* например се състои не само от комплекса от различни постройки, складове и други помещения, но и от територията, върху която всички те са разположени. Разнородността и разхвърляността на тези елементи се събира и обединява в едно цяло именно от повърхността.

В категорията ГЕОГРАФСКО ПРОСТРАНСТВО БЕЗ ОТЧЕТЛИВИ ГРАНИЦИ се обособяват две подкатегории:

⇒ ПРИРОДНО-АДМИНИСТРАТИВНО (ПОЛИТИЧЕСКО) ПРОСТРАНСТВО (континенти, обширни пространства с географски ориентири като реки, планини и т. н.):

(7) Я жил на Урале, в уездном городе. (Мамин-Сибиряк)

(8) Владимир Сергеевич ... был ... на Украине¹¹, на Кавказе. (Дик)

Дадените участъци от пространството се състоят от различни компоненти, организирани от един ориентир. Защото Урал или Кавказ например не са само планини, но и гори, степна зона, море и т. н. Това е цяла географска и административна област (ср.: *уездный город на Урале*), обединена в едно цяло именно от планинския масив. Но доминиращ момент все пак остава пространството повърхност, върху което се разполага всичко това. Но щом *горы, поля, леса, дюны* се оказват не просто ориентири, организирани пространства, но и самодостатъчни фрагменти с присъщи само на тях атрибути, всеки сегмент на които по своите характеристики е равен на останалите, вниманието на носителя на езика веднага се премества върху границите на локалния обект, които започват да се про-

¹¹ За спецификата на концепта >УКРАИНА< вж. Пеетерс-Подгаевская (2003б: 309–310).

филират, и тогава целият физически локален обект се вижда като вместилище¹²:

(9) В горах зори холодные. (Бабаевский)

Да си спомним такива концепти като >ТУНДРА<, >СТЕПЬ< или >ПУСТЫНЯ<, където вниманието също е насочено именно към границите, тъй като вътрешното пространство е достатъчно еднородно.

⇒ ЕТНО-ГЕОГРАФСКО ПРОСТРАНСТВО (различни етнически области без отчетливи политическо-административни граници). Например:

(10) На Руси, кстати, издавна принято измерять уровень культуры количеством прочитанных книг... (Белянко, Трушина)

В дадената подкатегория не географските ориентири обединяват пространството; определящ се явява етническият фактор.

И така в повърхностния тип влизат тези концепти повърхности, малки или големи, с наличие или отсъствие на отчетливо изразени хоризонтални граници, където е важен не само контактът с повърхността, на която са разположени различните пространствени обекти, но и профилирането на вътрешната част на сложния физически локален обект, тъй като именно вътрешната част, а не границите определят неговата „отделност“ и специфика.

В заключение на този кратък обзор ще отбележим, че в пространствената концептуална система на руския език могат да се разграничат двойки когнитивни признаци, които определят концептуалния тип на конкретните пространства „затвореност/закритост“ ↔ „известна откритост“, „профилиране на границите“ ↔ „профилиране на вътрешната част“, „вертикалност“ ↔ „контакт с повърхността“ и „еднородност“ ↔ „нееднородност“ на пространството. Ще обърнем внимание, че еднородността – нееднородността на пространството и постоянното превключване на вниманието от границите на локалния обект към вътрешната му част при запазване на

¹² Селиверстова говори тук за конвенционални употреби, които не са абсолютно произволни. „Така например, ако местонахождението (У) на някакъв обект (Х) се характеризира с наличието на вдлъбнатини и издатини (планини, хълмове и т. н.), то се появява хипотетична възможност да се „види“ ситуацията, от една страна, като местоположение на Х на повърхността на У и следователно тя да се опише с предлози от типа *на, sur, on*, а – от друга страна – като местоположение вътре в обемен слой, създаден от редуването на вдлъбнатини и издатини, и следователно ситуацията да се описва с предлозите *в, dans, in...* Например рус. *в горах*, но *на холмах*; *на Урале*, *на Кавказе...*“ [Селиверстова 2002: 25]. Разбираемо е, че тези забележки имат страничен характер. Но конвенционалността на употребите нищо не обяснява при дадения въпрос. А как да обясним употребата *в полях, в лугах*, където едва ли може да става въпрос за вдлъбнатини и издатини. Примерите *на Урале, на Кавказе* също по никакъв начин не са свързани с местоположението на Х на повърхността на У.

неговата цялост играят важна роля в концептуализацията и както ни се струва, са специфични за руското езиково съзнание.

2. СЪСТОЯНИЕ НА КОНЦЕПТУАЛНАТА ПРОСТРАНСТВЕНА СИСТЕМА НА РУСКИЯ ЕЗИК ПРЕЗ XIII–XV ВЕК

В новгородските и псковските паметници от изследвания период, както вече отбелязахме, доста последователно се среща или различна в сравнение със съвременното състояние концептуализация на определени локални обекти, или смесване на концептуалните типове, двойна концептуализация на един и същ локален обект. Тук със сигурност могат да се отделят следните пространствени категории, всички концепти на които от момента на фиксацията се осмислят като вместилища (контейнерен тип концептуализация), което безусловно се поддържа от реалната геометрична форма на самите локални обекти, изключваща възможността за други интерпретации:

⇒ **ДОМ/ЗДАНИЕ КАТО ФУНКЦИОНАЛНА ПОСТРОЙКА** (*дом, изба, дворец, терем, църковъ, амбар, житница, шатер, острог/тюрьма*):

(11) И завтра Олга, сѣдящи в теремѣ... [НПЛ (мл.), 111]

(12) аже боу что пригѣтка во вѣсѣ то вложи в църковѣ... [Н. гр. 414, 450]

⇒ **ЧАСТИ НА ДОМА/ЗДАНИЕТО** (*хоромы, полата, храм(ина), клетъ, келья, трапезная, хлевница, притвор* и т. н.):

(13) ... и несоша его в келию... [НПЛ (мл.), 201]

(14) Ярослав [...] повеле въметати въ погребѣ, что естъ новгородецъ, а иныхъ въ гридницу... [НПЛ (ст.), 56]

⇒ **(НЕЗНАЧИТЕЛЕН) УЧАСТЪК ОТ ПОВЪРХНОСТТА С ВЕРТИКАЛНИ ГРАНИЦИ** (*монастырь, стан, заулук*):

(15) ... или иной хто ни будетъ по немъ игумень в Сергіевѣ манастирѣ... [ГВНП, гр. 101, 156]¹³

Следващите категории отначало са влизали в повърхностния концептуален тип и са се закрепили в него:

⇒ **ВОДНИ БАСЕЙНИ СЪС ЗАОБИКАЛЯЩАТА ГИ ТЕРИТОРИЯ** (*река, море, озеро* и т. н.):

(16) ... и придоша на рѣку на Оку, и ту ся скопиша вси вои... [НПЛ (ст.), 50]

¹³ Но в по-късните документи, като се започне от втората половина на XV в., се среща спорадична употреба на предлога НА: 'Да того же лѣта на Десятинѣ манастирѣ 5 кѣлеи у черницъ згорѣло да 3 двора.' [НВЛ, 148]

(17) ... и егда быша на Псковскомъ озерѣ въ Осатне... [ПВЛ, 34]

⇒ ОГРАНИЧЕН УЧАСТЪК ОТ ПОВЪРХНОСТТА, СЪЗДАДЕН ОТ ХОРАТА (*площадъ, торговище*):

(18) ... и створиша вѣче на торговищи... [НПЛ (мл.), 189]

За другите локални концепти идеята за затвореност ('четиристенност') или непосредствен контакт невинаги се е поддържала от реалната конфигурация на физическите локални обекти, което безусловно е разширявало възможностите за интерпретация.¹⁴ Липсата на реални визуални вертикални граници и единствено 'домислянето' им е водело до значителни колебания в менталната репрезентация на някои локални концепти, влизачи днес в категорията ГЕОГРАФСКО ПРОСТРАНСТВО С (ОТЧЕТЛИВИ) ТЕРИТОРИАЛНО-АДМИНИСТРАТИВНИ ГРАНИЦИ. Концепти като >СТРАНА<, >ОБЛАСТЪ<, >СЛОБОДА< са запазвали идеята за затвореност:

(19) Того же лѣта в Литвѣ бысть мятежь... [НПЛ (ст.), 83]

(20) ... и ходиша за Изборско въ слободу... [ПВЛ, 53]

>ПОСАД< последователно се е концептуализирал като пространство повърхност:

(21) ... и в ту ноць оу святого Ильи на посадѣ свѣща сама загорѣлася. [ПВЛ, 64]

А концептите >ВОЛОСТЬ<, >ПОГОСТ<, >СЕЛО< демонстрират значителни колебания в концептуализацията, а следователно и в избора на предлог:

(22а) А слободѣ ти, ни мыгѣ на Новгородьскои волости не ставити. [ГВНП, гр. 3, 13]

(22б) И постиже я на Дубровнѣ, на селищи въ Торопьчьскои волости... [НПЛ (ст.), 73]

(23а) ... и позовало мене во погосто... [Н. гр. 531, 344]

(23б) ... у святого Спаса на погосте отчына моя и дѣдина... [ГВНП, гр. 111, 171]

(24) А не вступатся Матфѣю въ Федоровы ... села на Хохули, в большеи

¹⁴ Веднага ще уточним, че тук няма да се разглеждат локалните концепти, които досега пазят двойната си концептуализация, което е свързано с комплексността на представите и с особеностите на менталната репрезентация: >ДВОР<, >ЗЕМЛЯ<, >ПОЛЕ<, >МЕСТО<, >МОРЕ<. Вж. по този повод Павлова (1977: 169) и Пеетерс-Подгаевская (2003б: 297–298).

дворъ и во околните села, в Лодыгино село, и в Березнѣкъ, и Овинчево село ... и на Студеньски село ... и Ушаково село... [ГВНП, гр. 122, 180–181]

В най-голяма степен проблематичен се оказва концептът >ГОРОД<, тъй като той познава огромно множество различни модификации във вид на конкретни наименования. *Город* като населено място (без географските названия) се е възприемал преди всичко като закрито, оградено пространство вместилище, което безусловно е било подкрепено и от самата реалност (*городские стены, кремль, вал, ров* и т. н.). Но и тук е било възможно превключване на вниманието от вертикалните граници към вътрешната повърхност, на която нещо се разполага. Това водело до колебания в избора на предлог:

(25) А что клетъ на городе, то даю племяннику своему Давыду... [НПГ, гр. 34, 74]

Когато пък е ставало въпрос за конкретните реализации на концепта >ГОРОД<, идеята за оградеността като че е отстъпвала на заден план, което е водело до смесване на концептуалните типове. В литературата по дадения въпрос (вж. по-подробно за това Станишева 1966:102; Болдирев 1982:72–73) се говори за традиционното закрепване на предлога В към лексикално-семантичната група на градовете от мъжки род, а на предлога НА – главно към названията на градовете от женски род. Анализът на конкретния материал сочи, че употребата на единия или другия предлог, поне що се отнася до новгородските и псковските паметници, не е зависела от това, от кой род е било названието на града. Ясно се очертават някои тенденции. Така например названията на чуждестранните и на някои руски градове са се употребявали изключително с предлога В:

(26) Псковичи послаша посадника ... соудию в Ригоу... [ПВЛ, 47]

(27) Они же поклонишася ему, и възратишася въ Иерусалимъ... [НПЛ (мл.), 146]

(28) Иде боголюбивыи архиепископъ Нифонтъ въ Ладлогу... [НПЛ (ст.), 29]

(29) Ярославъ вѣбегъ въ Переяславль ... [НПЛ (ст.), 56]

Названията на такива градове като *Луки, Волоколамск, Волочок, Вологда, Кострома, Москва, Ярославль*¹⁵ последователно са се употребявали с предлога НА:

(30) И посла князь Мъстиславъ Дмитра Якуница на Лукы съ новгородьци

¹⁵ Вж. пример (3). Зализняк (1995:417) отбелязва, че още през XIV–XV в. започва да преобладава предлогът В. Ще отбележим, че в нашите паметници не се срещат съчетания с предлога В.

города ставить, а самъ [...] ис Торопця иде на Луку. [НПЛ (ст.), 52]

(31) ... отступитися князю великому новгородчю отцины ... на Ламьском волокѣ и на Вологдѣ... [НПЛ (мл.), 418]

(32) Князь же великий ... поиха на Кострому ... а князь Володимеръ на Волокъ... [НПЛ (мл.), 378]

(33) Преставися на Москвѣ князь великий Дмитрии. [ПВЛ, 29]

При названията на другите градове има колебания при избора на предлог – понякога спорадично¹⁶, понякога последователно. Така *Торжок* до началото на XIV в. се е съчетавал изключително с предлога НА. Последователната употреба на В в старата редакция на НПЛ се наблюдава в записите, като се започне от 1304 г. (пример 34), а в грамотите едва от средата на XIV в. (пример 35):

(34) ... и много зла бысть въ Торжъку. [НПЛ (ст.), 82]

(35) А што ти княже пошло в Търожку и на Волоцѣ... [ГВНП, гр. 15, 29]

Най-силни са колебанията при *Тверь*:

(36) ... или цего имуть искати новгородци или новоторжци на тферитинѣ судимъ во Тфери ... а приведуть новгородца или новоторжца с поличнимъ на Тфери к великому князю... [ГВНП, гр. 20, 37]

Употребителността на двата предлога в летописите е приблизително еднаква: в НПЛ – четири случая с НА и пет с В, а в ПВЛ – два примера с НА и един с В. В ГВНП са отбелязани четири случая с НА и само един с предлога В.

В контейнерната категория ПРОСТРАНСТВО С (ОТЧЕТЛИВИ) ПРИРОДНО-ГЕОГРАФСКИ ГРАНИЦИ обособен остава концептът >ЛЕС/БОР<, който се интерпретира ту като затворено пространство, ту като отворено пространство повърхност. Така например в НПЛ при девет случая на употреба четири са с предлога НА:

(37) ... а сами побегоша на лѣсъ [...] нъ тѣхъ Корѣла, кде обидучи, въ лѣсе ли, выводяче, избиша. [НПЛ (ст.), 65]

В повърхностната категория ИВИЦА ЗЕМЯ (*дорога, берег, исад, улица, рубеж, ряд*¹⁷, *мост*) в съчетание с >УЛИЦА< и >УЛОК< при безусловното доминиране на предлога НА се среща и В, което свидетелства, че са

¹⁶ Срв.: ‘ Арсѣнии же со плесковици поиха посрамленъ ль митрополита из Волыньскои земли на Києвъ...’ [НПЛ (мл.), 344].

¹⁷ Интересно е, че >РЯД< в съвременната пространствена система се отнася към контейнерния тип. Ср.: *в Охотничьем ряду, в торговых рядах*.

възможни представи за дадените локални обекти като за някакви ограничени (от стените на къщите) пространства:

(38) ... а загорѣлося в Коузнецкой оулицы... [ПВЛ, 54]

(39а) Того же лѣта срубиха 4 церкви ... и святого Дмитрия на Бояни улкѣ... [НПЛ (ст.), 91]

(39б) ... на другои день загорѣся в Чегловѣ улкѣ... [НПЛ (мл.), 233]

Интересна е съдбата на категорията от повърхностен тип ОГРАНИЧЕН УЧАСТЪК ОТ ПОВЪРХНОСТТА, ЗАОБИКОЛЕН ОТ ВОДА, представена в нашите паметници преди всичко от концепта >ОСТРОВ<. В течение на целия анализиран период се наблюдава смесена употреба на предлозите В и НА при остров, често дори в рамките на едно изречение:

(40) А что мнѣ дал дѣдъ мои ... землю Кулагоранскую на томъ островѣ ... А вы, братья моя, в тотъ островокъ на вступаитеся. [ГВНП, гр. 144, 195]

При това наименованието на острова по никакъв начин не влияе върху концептуалното осмисляне на самия локален обект:

(41) ... ни на Онѣжскихъ островѣхъ [...] ни в Заецкой островъ... [ГВНП, гр. 284, 285]

Но представите за острова като повърхност все пак доминират. В анализираните паметници съотношението на отбелязаните случаи е следното: в НПЛ предлогът НА се среща пет пъти, В – един; в ПВЛ НА е отбелязан два пъти, а В – един; в ГВНП НА – шест пъти, В – четири пъти; в новгородските, писани на брезова кора, грамоти всеки от предлозите е употребен по един път (НА в грамота 104, а В в грамота 416)¹⁸.

Така наборът от локални концепти на повечето пространствени категории значително се е различавал от съвременната ситуация. С какво е свързано това явление, кои са причините за концептуалната вариативност?

3. ПРИЧИНИ ЗА КОНЦЕПТУАЛНАТА ВАРИАТИВНОСТ

Както може да се предположи, колебанията при избора на концептуален тип и следователно при избора на предлог са били свързани с по-голямата гъвкавост на концептуалната пространствена система и с по-голяма-

¹⁸ Ще отбележим, че страните, разположени на острови, еднозначно са били виждани като своеобразни ограничени в пространството цялости: '... иже въ Критѣ много пострада богови въ болезни...' [НПЛ (мл.), 333], докато в съвременните представи „плоскостта“ на >ОСТРОВ< потиска всички други възможни интерпретации. Може би това ни помага да разберем защо до днес казваме в *Крыму*, а не *на *Крыму*.

та свобода на говорещия при избора на доминантния когнитивен признак, определящ менталната репрезентация на целия локален обект. Струва ни се, че през този период идеята за запазване на концептуалната цялост на обекта при всякакви когнитивни условия не е била водеща в съзнанието на носителя на езика, което е водело до известна вариативност, засягаща най-различни локални концепти. Важно е оставало постоянното превключване на вниманието на говорещия от локалния обект към неговото обкръжение, от границите към вътрешната част или от вертикалните към хоризонталните граници на локалния обект и обратно.

Върху избора на контейнерния тип концептуализация например са могли да влияят представите за това, че всеки обект може да бъде ограничен в пространството, той има или може да има граници, в пределите на които нещо може да се намира. Това често е мотивирало избора на предлога В, чието пространствено значение от самото начало е било свързано с идеята за местонахождение вътре в нещо. Затова към контейнерния тип са могли да се отнасят физически локални обекти, които са притежавали както вертикални, така и хоризонтални граници. Да си спомним концептите >УЛИЦА<, >УЛОК< и >ОСТРОВ< [примери (38), (39б), (40) и (41)].

Изборът на повърхностния тип концептуализация е можел да се определя от представите, че всеки локален обект има някаква повърхност, на която нещо може да се намира. Това на свой ред е мотивирало употребата на предлога НА, чието пространствено значение от самото начало е било свързано с идеята за повърхностен контакт. По аналогичен начин са се концептуализирали не само онези физически локални обекти, които в съзнанието на носителите на езика винаги са се виждали като някакъв участък от повърхността, но и онези, които по-късно са започнали да се асоциират изключително със затворени пространства вместилища. Причините за това са могли да бъдат различни.

На първо място е или профилирането на вътрешната част на локалния обект, или концентрирането на отделните елементи в едно цяло. Това наблюдение е вярно за много административно-географски локални обекти, например *волостъ*, *пригород* и много конкретни реализации на все същия концепт >ГОРОД<, тъй като към града се е отнасяла не само частта, която се е намирала между градските стени, но и *посад*, *слобода*, които са били разположени извън неговите стени. Вж. примери (25), (31), (36) и (44).

На второ място е стремежът да се актуализира контактът с повърхността на локалния обект независимо от неговата конфигурация [пример (22а)].

На трето място е идеята за разгръщане на движението по повърхността, при което се е осъществявал непосредствен контакт с нея. Това явление се пази в известна степен и до наши дни. Обърнете внимание на примери (30), (32), (33) и (37).

На четвърто място – профилиране на идеята за насоченост на вниманието към повърхността в ситуацията на контрол над определена админист-

ративна територия като владение, подвластно на някого:

(42) ... а самъ седе на Пльскове... [НПЛ (ст.), 40]¹⁹

На пето място – известен синкретизъм на представите. Така например село – от една страна – е представлявало участък от обработваема земя, а – от друга – селище, което се намира върху определен участък от земята²⁰. Още в документи от XV в. срещаме: *А даю село земли*... [НПГ, гр. 34, 74]. Дифузността на образите е можела да доведе до смесена употреба на предлозите В и НА в сходни когнитивни ситуации [пример (24)].

На шесто място е актуализацията на асоциативните връзки между напълно различни локални обекти. Доминиращата употреба на предлога НА при названията на такива градове като *Новый Торг* (*Торжок*), *Белоозеро*, *Устюг* се обяснява, струва ни се, с това, че в основата на топонимите са заложили определени понятия (*торг*, *озеро*, *устъе*) и свързаните с тях представи, които са били виждани в пространствената концептуална система през изследвания период като пространства повърхности, и връзката с тях безусловно се е чувствала:

(43) И приидоста на Бѣлоозеро... [НПЛ (мл.), 192]

(44) ... и стояша на Устюгѣ 4 недѣли. [НПЛ (мл.), 392]

Тази връзка с първоначалните смисли постепенно отслабва към XV–XVI в., което води в крайна сметка към нормализиране и унификация на представите за градовете като за затворени пространства вместилища.

Така смесената употреба на предлозите В и НА при локалните обекти се обяснява според нас не с това, че те много си приличат, а с това, че някои локални концепти са допускали двойна интерпретация, тъй като конфигурациите на съответните физически локални обекти и техните ментални репрезентации далеч не са били еднозначни.

4. ИЗВОДИ

Така пространствената концептуална система през XIII–XV в. съществено се е различавала от съвременната. Паралелно с еднозначната закрепеност на някои когнитивни признаци към определени концепти е съществувала и вариативност, при която салиентните признаци, определящи концептуалния тип, са могли да се сменят в зависимост от това, какво е профилирал носителят на езика, какво е било главното за него в дадената когнитивна ситуация. Независимо от ограничения в известна степен набор от локални концепти, представени в паметниците от анализирания период,

¹⁹ Но е възможен и предлог В: '... и сѣдѣ в Новѣгородѣ 20 лѣт...' [НПЛ (мл.), 161]

²⁰ Вж. значенията на село в *СРЯ XI–XVII*, т. 24, 46–48. Подробно за процеса на формиране на концепта >СЕЛО< – при Колесов (2000: 248–250).

могат да се обособят няколко групи.

Една група пространствени категории досега пази първоначалната си концептуализация, което се определя предимно от реалните представи за конкретния локален обект.

В друга група локални концепти се е наблюдавала значителна вариативност в концептуализацията. Колебанията между контейнерния и повърхностния концептуален тип са били свързани с превключването на вниманието на говорещия или от локалния обект към неговото обкръжение, или от границите към вътрешната част, или от вертикалните граници към хоризонталните. Освен това значителна роля е могло да играе и съществуването у носителя на езика на известен синкретизъм на представите за локалния обект. С течение на времето тази вариативност отстъпва място на унифицираността, когато за почти всеки локален концепт се е открил определен доминантен когнитивен признак, определящ в крайна сметка безспорната принадлежност на първия към даден концептуален тип. Още веднъж ще отбележим, че двойната концептуализация се пази до наши дни, макар и по-скоро като изключение.

За третата, достатъчно ограничена, група физически локални концепти е била характерна известна еволюция в представите и плавен преход на определен етап от един концептуален тип към друг. Това се отнася най-вече за някои градове, райони и други териториално-административни единици²¹.

Превод от руски: **Таня Ламбрева**

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

- Болдирев 1982: Р. В. Болдырев. *Предложно-надежное функциональное взаимодействие в русской разговорной речи*. Киев.
- Валк 1949: С. Н. Валк. *Грамоты Великого Новгорода и Пскова*. Москва – Ленинград.
- Джонсън 1987: М. Johnson. *The Body in the Mind: The Bodily Basis of Meaning, Imagination and Reason*. Chicago.
- Зализняк 1995: А. А. Зализняк. *Древненовгородский диалект*. Москва.
- Колесов 2000: В. В. Колесов. *Древняя Русь: наследие в слове. Мир человека*. С.-Петербург.
- Кубрякова, Демьянков 1996: Е. С. Кубрякова, В. З. Демьянков. *Краткий словарь когнитивных терминов*. Москва.
- Лангакер 1991: R. M. Langacker. *Concept, Image and Symbol. The Cognitive Basis of Grammar*. Berlin – New York.

²¹ Анализът на такива концепти като >МОСКВА< и >РУСЬ< е даден в Пеетерс-Подгаевская 2003б:299–301.

- Лейкъф 1987: G. Lakoff. *Women, Fire and Dangerous Things*, Chicago – London.
- Линдстромберг 1998: S. Lindstromberg. *English Prepositions Explained*. Amsterdam.
- Марсинова 1966: Л. М. Марсинова. *Новые псковские грамоты XIV–XV вв.* Москва.
- НВЛ 1965: *Новгородская Вторая летопись*. Под ред. М. Н. Тихомирова. Москва.
- НПЛ 1950: *Новгородская Первая летопись старшего и младшего изводов*. Под ред. А.Н. Насонова. Москва – Ленинград.
- Павлова 1977: Р. Павлова, *Предложные конструкции в древнерусском языке в сопоставлении с древнеболгарским языком*. София.
- ПВЛ 2000, *Псковские летописи*, вып. 2. Москва.
- Пеетерс-Подгаевская 2003 (а): А. В. Пеетерс-Подгаевская. Разговоры на кухне ... о кухне. В: W. Honselaar, E. de Haard, W. Weststeijn, *Die het kleine eert, is het grote weerd. Festschrift voor Adrie Barentsen*, Amsterdam, 267–282.
- Пеетерс-Подгаевская 2003 (б): А. В. Пеетерс-Подгаевская. *Проблемы расхождений в пространственной концептуализации физических локальных объектов в современном русском литературном языке и некоторых русских диалектах*. В: J. Schaeken, P. Houtzagers, J. Kalsbeek, *Dutch Contributions to the Thirteenth International Congress of Slavists*, Amsterdam – New York, 289–330.
- Селиверстова 2002: О. Н. Селиверстова. *Когнитивная семантика на фоне общего развития лингвистической науки*. Вопросы языкознания 6, 13–26.
- СРЯ XI–XVII 1975: *Словарь русского языка XI–XVII веков*. Под ред. Р. И. Аванесова. Москва.
- Станишева 1966: Д. С. Станишева. *Винительный падеж в восточнославянских языках*. София.
- Ънджерър, Шмид: 1997: F. Ungerer, H. J. Schmid: *An Introduction to Cognitive Linguistics*. London – New York.

